

Nagy Gábor Dániel
Szociológiai elemzések, főbb kutatások,
elméleti alapvetések a magyar zsidóság helyzetéről
1990-től napjainkig

Bevezetés

E tanulmány célja, hogy megpróbáljon egy rövid összefoglalót nyújtani a magyar zsidósággal kapcsolatos szociológiai, történetiszociológiai, társadalom- és politikatörténeti kutatásokról, melyeket a téma neves magyar szakértői végeztek a rendszerváltozás után. A kérdés diszciplináris elhatárolása igen nehéz feladatnak bizonyult, hiszen maga a „zsidókérdés” nem tekinthető tisztán szociológiai fogalomnak, sokkal inkább történetinek, de ezen kérdés érintése nélkül aligha lehetséges releváns összefoglalást nyújtani a téma társadalmi vonatkozásairól.

A legtöbb kutatás, mely e témában készült – ha érintőlegesen is, de – feltétlen támaszkodik történeti alapokra, hiszen például az antiszemitizmus fogalmának értelmezéséhez elengedhetetlen, hogy megvizsgáljuk a meglévő társadalmi és történeti kontextust, amelyben a jelenség kialakult és létezik. Az asszimiláció jelenségének vizsgálatakor szem előtt kell tartanunk, hogy az általában egy hosszabb folyamat keretében megy végbe, míg a zsidó identitás vizsgálatakor elkerülhetetlen, hogy a Holokauszt társadalmi utóhatásait figyelembe vegyük az egyének világlátására, életsorsára. A kérdéskör vizsgálatát tovább nehezíti, hogy az aktuálpolitikai viták állandó témája és sarokpontja, különböző politikai ideológiák ütközőzónája – ezért fokozott figyelmet kell szentelni a kutatói objektivitásnak.

A téma feldolgozásánál tehát a fentiek figyelembe vételével jártunk el, munkánkban igyekeztünk a szociológiai szemléletet megtartani és a leginkább fontos irodalmakat kiválogatni.

Antiszemitizmus

Az antiszemitizmus jelenségének bemutatásakor Kovács András az alábbi kérdést veti fel: „miben is különbözik a zsidógyűlölet a cigányok, feketék, a színes bőrű bevándorlók gyűlöletétől?” (Kovács 1999b:9) Ez a fajta kérdésfelvetés Kovács szerint azért lehet releváns, mert bár az antiszemitizmus jelensége több mint kétezer éve bukkant fel a világ legkülönbözőbb társadalmában, azonban mégis leginkább következményei teszik indokolttá, hiszen a második világháború éveiben a nácik hatmillió zsidót gyilkoltak meg – ebbe a körbe az újszülöttől az ag-

gastyánig mindenki beletartozott – s a nemzeti szocialisták antiszemita politikájának célja a zsidók totális kiirtása volt. (Kovács 1999b:9)

Az antiszemita érzületek és nézetek a társadalom különböző szintjein, különböző helyzetekben és különböző állításokkal is képesek funkciójukat ellátni. Kovács szerint ez lehet a személyes kudarcokat megelőzőnél a bűnbakképzés eszköze, amely a csoporttudat részeként megeremtheti, növelheti a csoport kohézióját. Politikai ideológiaként igazolhat célokat, és nagy társadalmi csoportok mozgósítására képes. Világnézetként pedig magyarázatot adhat bonyolult konfliktusokra, melyek a hétköznapi emberek számára érthetetlenek. Felépülhet akár egymásnak teljesen ellentmondó tételekből is: például lehet antikommunista vagy akár antikapalista is. (Kovács 1999b:9)

A fentiek alapján Kovács szerint az antiszemitizmus elméleti magyarázatai három nagy kérdéskör köré csoportosíthatóak: az első kérdéskör a zsidóellenesség történelmi permanenciájával foglalkozik (vallástörténet, történelmi munkák kutatók), a második azzal, hogy mi tesz valakit antiszemitává (a személyiségléktan, a szociálpszichológia, a szociológiai és történelmi konfliktuskutatás foglalkozik ezzel), a harmadik pedig az antiszemitizmust mint politikai ideológiát vizsgálja (a politikatörténet, a politikatudomány és a tudásszociológia tárgyalja). (Kovács 1999b:9-10)

Karády Viktor szerint az antiszemita megnyilvánulásokat azért nehéz megérteni, mert egy sor különböző elemből állnak össze, egyaránt megtalálhatóak bennük a konkrét érdekviszonyok, a zsidókkal való kapcsolat tanulságai, az univerzalista szándékokkal szemben álló ideológiai javakat, kollektív képzeteket és a zsidók összességét illető sztereotípiák valamint egyéb félelmek. Az antiszemita tézisek vándorolnak, társadalmi osztályokat átlépő határaik csak erősítik legitimációjukat. Ezek mögött Karády szerint társadalmi-történelmi realitások húzódnak meg, másrészt azonban megjegyzi, hogy egy elemzésben szinte lehetetlen számba venni az összes tényezőt, melyek ezek kialakulásában szerepet játszanak. A szociológiai írásokban a megértés nehézségét csak növeli, hogy az értelmezők nem is ismerik és gyakran nem is veszik figyelembe az antiszemita potenciál társadalmi térbeli eloszlását: összetett társadalmakról beszélnek, de úgy tesznek, mintha ebben az esetben nem lennének azok. (Karády 1997a:170)

Fontos kérdés még az antiszemitizmus kapcsán, hogy „befogadó” vagy „kirekesztő” módon határozzák meg a magyarországi zsidóságot? Erről komoly viták folytak/folytak, azonban első aspektusát időlegesen megoldotta az emancipáció és a felekezeti recepció. De a vitát nem lehet megoldani anélkül, hogy újrafogalmaznánk a nemzeti identitást, méghozzá úgy, hogy elfogadják azt a sajátos másságot, amit a zsidók történelmi sorsuk következtében hordoznak. Az új meghatározás azonban csak akkor lehet hiteles, ha általánossá válik a mindennapi társadalmi kapcsolatokban és az intézményes gyakorlatban. (Karády 1997a:195)

Az antiszemitizmus történeti aspektusból – a történeti-kulturális érvelés

Sokan keresik arra a választ, hogy mivel magyarázható a zsidóellenesség folytonos jelenléte az elmúlt kétezer év történetében? Az egyik legvitatottabb probléma, hogy ez a jelenség folytonos-e az antikvitás óta, illetve különbözik-e a modern antiszemitizmus a korábitól? Három főbb korszakot különböztetnek meg: a kereszténység előtti zsidóellenességet, a keresztény antijudaizmust illetve a modern antiszemitizmust. (Kovács 1997:11)

Ezek a változások a történelem folyamán komoly hatást gyakoroltak mind a zsidó közösségre, mind annak társadalmi fogadtatására és az antiszemita gondolatok terjedésére. A zsidóság korábban a többségtől elzártan, más kultúra és más szokások szerint élt, azonban elkezdődött a szekularizáció. Ez a folyamat a mai Magyarországon az első világháború végig be is fejeződött – a zsidók elmagyarosodtak, azonban a két világháború közti intézményes antiszemitizmus, majd a Holokauszt okozta trauma megállította ezt a fejlődést. A zsidókat ezek a traumák meggátolják abban, hogy azt gondolják, „teljesen olyanok, mint mások”. (Karády 1997a:194)

Az antiszemitizmus mint az individuum pszichológiai szükséglete

Ezen elméletek legelterjedtebb változatai a pszichoanalízis elméletéből indulnak ki. Vagyis az antiszemitizmus bizonyos konfliktusok neurotikus feloldásának a következménye, ami nagyjából azt jelenti, hogy azokat a problémákat, amelyeknek semmi köze a zsidókhoz, mégis hozzájuk kötik, kényszeresen zsidóellenes érzületekbe fordítják át. Ezek az elméletek a motivációs elméletek, belőlük nőtt ki a behaviorizmus bűnbakelmélete, amelyet frusztráció-agresszió hipotézisnek is neveznek. A zsidóellenes érzületeket a zsidókkal való kapcsolatok hatásaitól függetlenül magyarázzák. Fontos elméletei még a kérdéskörnek az előítélet-elméletek és az etnocentrizmussal foglalkozó szociálpszichológiai elgondolások. Ezen elméletek szolgáltatják az empirikus antiszemitizmus-kutatások alapját is. (Kovács 1999b:17-28)

Az antiszemitizmus mint politikai ideológia

A modern korban a társadalmi elit határozta meg, hogy politikai tényezővé vált-e az antiszemitizmus? Az antiszemita erők térnyeréséhez szükség volt arra, hogy a társadalmi elit egy része aktívan hirdesse az antiszemita ideológiákat, a társadalom más része pedig passzívan elfogadja azokat. Azonban ha az elit az antiszemita diskurzust az illegitim szférába utalja, akkor a zsidóellenes előítéletek lassan beleolvadnak a társadalomban létező többi előítélet közé. (Kovács 1999b:32)

Antiszemitizmus Magyarországon a rendszerváltás után

A szocializmus bukása után Magyarországon is nyíltan megjelent az antiszemitizmus, amely azelőtt rejtett formában létezett. Egyes marginális csoportokban és ifjúsági szubkultúrákban (skinhead-ek) nyugtalanítóan terjednek az antiszemitizmus azon artikulálatlan formái, melyek alkalmasak a társadalmi frusztrációk előítéletes, agresszív kompenzálására. Egyes középosztálybeli csoportoknál az antiszemitizmus ugyancsak azonosságteremtő ideológiaként funkcionál a velük versenyhelyzetben levő csoportokkal szemben. Az 1990-es változások után a politikai antiszemitizmus is megjelent, etnocentrikus-xenofób kontextusban. (Kovács 1997:9)

Ma Magyarországon is sok olyan mondat hangozhat el a nyilvánosság előtt, amely évekkel korábban elképzelhetetlen lett volna. Ennek ellenére lehetséges, hogy Magyarországon az antiszemitizmus jelensége marginális marad, azonban az is elképzelhető, hogy az antiszemita nézetek nyilvános megjelenése előkészíti a talajt olyan politikai csoportok és mozgalmak számára, amelyeknek világmagyarozó és azonosságteremtő, cselekvésmotiváló ideológiája lehet. (Kovács 1997:10)

A történelmi példák azt bizonyítják, hogy a modern korban a társadalmi elitektől függött az antiszemitizmus politikai tényezővé válása. Az antiszemitizmus megerősödésének esélyét tehát az határozza meg, hogy mekkora készség van az elitben az antiszemita nézetek elfogadására, tolerálására, illetve az azokkal való szembeszállásra? Ennek meghatározása érdekében vizsgálni kell az antiszemita előítéletek meglétét, erősségét. (Kovács 1997:11)

Karády Viktor szerint a rendszerváltás után a zsidók már egyetlen társadalmi szektorban vagy alszektorban sem képviselnek uralkodó vagy monopolisztikus többséget, vagy esetleg olyat, ami ilyené válhatna. A kommunista átrétegződés eltüntette az antiszemitizmus legfőbb szociológiai-gazdasági referenciáit. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az antiszemitizmus eltűnt, hiszen a zsidóellenes ideológiáknak nem kell létük egy erős antiszemita hagyományú környezetben. 1989 után megsokszorozódtak az ellenséges akciók a zsidókkal szemben, ezért sok zsidó a rendszerváltás után ismét veszélyben érezhette magát. (Karády 2001:73)

Empirikus antiszemitizmus-kutatások Magyarországon a '90-es években

Kovács András szerint az antiszemita előítéletek csoportszintű kognitív magyarázata áll azok mögött az empirikus antiszemitizmus-kutatások mögött, amelyek olyan társadalmi mutatók, mint a nem, az életkor, a lakóhely, az iskolázottság, a jövedelem, a foglalkozás, a státus, a társadalmi mobilitás és az előítéletességre való hajlam közötti kapcsolatot keresik. (Kovács 1999b:28)

A kapcsolat feltételezése annak a hipotézisnek az elfogadását jelenti, mely szerint a különböző csoportok különféle mértékben hajlanak a zsidóellenes elői-

téletekre különféle társadalmi helyzetekben, például az idősebb vagy iskolázatlanabb réteg szignifikánsan antiszemitább, mint a fiatalabb és iskolázottabb, mint ahogy ezt több tanulmány is kimutatta. Ezen mutatók empirikus oksági magyarázattal szolgálhatnak az antiszemitizmus létére. (Kovács 1999b:28)

Kovács 1992 decemberében egy 1000 fős, a magyar felsőoktatásban hallgatókat reprezentáló mintán vizsgálatot folytatott, melynek módszere a személyes interjú volt. (Kovács 1997:14) Három skálát használt fel az antiszemitizmus mérésére: a sztereotipizálás-skálát, távolság-skálát és a diszkrimináció-skálát. Eredményei szerint a megkérdezettek 39%-a nem hajlamos a zsidósággal szemben sem a távolsátlásra, sem a diszkriminálásra, ők a „nem antiszemiták”. A megkérdezettek 32%-a már inkább hajlamos, rájuk viszonylag magas fokú előítéletes sztereotipizálás jellemző, távolságtól attitűdjük nagyjából megfelel a mintaátlagnak, viszont diszkriminációra való hajlandóságuk alacsonyabb az átlagnál, ők az „antiszemitizmusra hajlamosak”. A minta 18%-a mindhárom skálán átlag feletti eredményeket ért el, határozott zsidóellenes beállítódás jellemző rájuk: ők az „antiszemiták”. 7,5% messze átlag feletti értéket ért el mindhárom skálán, ők a „szélsőséges antiszemiták”. (Kovács 1997:24-25)

Egy másik cikkében Kovács megállapítja, hogy „a mai magyar egyetemisták között tehát kicsiny azoknak az aránya, akik tudatos antiszemitának nevezhetők, és viszonylag nagy azoké, akik adott esetben valószínűleg hajlandók lennének nyíltan szembefordulni egy esetleg kibontakozni látszó antiszemita hullámmal. Ez erősen korlátozza az antiszemitizmus esetleges mobilizálódásának lehetőségét.” (Kovács 1994) Gondnak találja azonban, hogy a megkérdezettek bizonyos attitűdöket nem találnak antiszemitának, és ezek nyilvános elhangzását különösebb ellenérzések nélkül fogadják, és az azok elleni tiltakozást értetlenül szemlélik. Az antiszemita élcapat tehát kicsi, viszont a zsidósággal szembeni etnocentrikus gondolkodás nem ütközik komoly akadályba. (Kovács 1994)

A teljes felnőtt lakosság körében végzett vizsgálatokból kiderült, hogy mintegy 10%-ot tesz ki az antiszemita mag és körülbelül 40-50% a nem antiszemiták aránya. 1995 márciusában Kovács és kollégái 1500 személlyel készítették személyes interjút, akik nem, életkor, lakóhely és iskolázottság szerint reprezentálták a teljes magyar felnőtt lakosságot. A vizsgálatnál pontosabb képet akartak kapni az antiszemita előítéletek elterjedtségéről és erősségéről a kilencvenes évek Magyarországon. Meg kívánták tudni, hogy mennyire előítéletes a zsidókkal szemben a lakosságnak az a 40-50%-a, amely nem tartozik sem a szélsőségesen antiszemiták, sem a nem antiszemiták csoportjába. Másik kutatási céljuk az antiszemitizmus oksági magyarázata volt. (Kovács 1999a:395) Az egyetemisták körében végzett vizsgálatnál megegyező módon skálákat használtak az előítéletesség mérésére, ezek alapján a magyar felnőtt lakosság 29%-a nem antiszemita, 25%-a antiszemita és 32% elfogadja a zsidókról kialakult sztereotípiák némelyikét, anélkül, hogy ehhez különösebb antiszemita érzületet társítana. Körülbelül 14% attitűdjei a sok válaszhány miatt nem mérhetőek – s így ez a csoport is az attitűdök meg nem léte miatt inkább a nem antiszemitákhoz sorolható. (Kovács 1999a:395)

Fábián Zoltán és Sík Endre egy 1994-es kérdőíves vizsgálattal az antiszemitizmus három fajtáját vizsgálta: az etnocentrikus, vallási és politikai antiszemitizmust. A kérdőív adatainak faktorelemzése után a szerzők kimutatták az antiszemita ideológiák fenti három típusának elkülönülését, azonban más dimenziók jelenlétét is felfedezték. Eredményeik szerint a zsidókkal szembeni negatív sztereotípiák és ellenséges érzelmek viszonylag lazán kapcsolódnak a diszkriminatív viselkedési hajlandóságához, ebből a szerzők arra következtetnek, hogy a zsidókkal szembeni megkülönböztető viselkedés kulturális gátlásokba ütközött a felmérés idején. Fontos eredmény még, hogy az antiszemitizmus fontos politikai töreszónaként jelent meg a bal- és jobboldali pártok között 1994-ben. (Fábián – Sík 1996:386-391)

Ha az antiszemitizmus oksági magyarázatait keressük, a vonatkozó elméletek azt általában az alábbi tényezőkre vagy ezek valamilyen kombinációjára vezetik vissza: társadalmi demográfiai mutatókra (kor, iskolázottság, lakhely, társadalmi mobilitás); gazdasági erőforrások hiányára; a szubjektív depriváció érzésére; a személyes társadalmi – politikai frusztrációra, anómiaérzésre; bizonyos ideológiai beállítódások következményeire; ideológiai-politikai meggyőződés politikai kifejezésére valamint az általában vett xenofób megnyilvánulásokra. (Kovács 1999a:396)

A társadalmi-demográfiai mutatók szerepe az előítéletességben az alábbiak szerint alakul: Magyarországon nincs különbség a férfiak és a nők között az antiszemita előítéletek erőssége szempontjából, az idősebbek között azonban valamivel több antiszemita van az átlagnál, de ezek az adatok statisztikailag nem szignifikánsak. Statisztikailag szignifikáns eltérések mutatkoznak azonban a különböző településtípusok lakóinak antiszemitizmusa között. A szélsőséges antiszemita aránya Budapesten kétszer akkora, mint a teljes népességben, és míg az antiszemita és szélsőségesen antiszemita aránya az országos mintában 29%, addig ez az arány Budapesten 45%. Ennek magyarázata lehet az, hogy a magyarországi zsidóság 90%-a Budapesten lakik. A vidéki városokban az antiszemita előítéleteket táplálók aránya elmarad a társadalmi átlagtól. Iskolázottság tekintetében nem különböznek szignifikáns mértékben a különböző végzettségi csoportok előítéletességei, azonban az egyetemet vagy főiskolát végzettek között arányában kevesebb az antiszemita, viszont több a sztereotipizáló. A státusz és az antiszemita beállítottság között van egy gyengén szignifikáns összefüggés, a magasabb státusz felé csökken az előítéletesség, viszont nő a sztereotipizáló aránya. Vagyoni helyzet tekintetében is csupán a legmagasabb jövedelműek különböznek a többi csoporttól, közöttük az átlagnál jelentősen kevesebb az antiszemita, és több a sztereotípiák elfogadására hajlamos egyén. (Kovács 1999a:397-399)

A társadalmi helyzet és az előítéletesség kapcsolatának vizsgálatához Kovács létrehozott egy társadalmierőforrás-mutatót, melyet három változóból alakított ki: a státusból, az egy főre jutó jövedelemből és a vagyonból. Az eredmények azt mutatják, hogy nincs lineáris összefüggés a társadalmi erőforrásokkal való ellátottság és az előítéletesség erőssége között. (Kovács 1999a:399) A társadalmi mo-

bilitás szempontjából elsősorban a lakhelynek van szignifikáns szerepe az antiszemita előítéletek fokának alakulásában. Kiemelik a budapesti lakhelyet és a társadalmi erőforrások hiányát, mint olyan változókat, melyeknek van némi szerepük az antiszemitizmus magyarázatában, de magyarázó súlyuk nem túl nagy. (Kovács 1999a:400)

A szubjektív depriváció érzésének és az antiszemita előítéletekre való fogékonyságnak a viszonyát megvizsgálva az alábbi eredményekre jutottak: a szélsőséges antiszemiták nagyobb arányban szerepelnek azok között, akik szerint a saját, illetve a többiek helyzete jelentősen romlott az utóbbi években, azonban a csoportok közötti eltérések alig szignifikánsak. (Kovács 1999a:401)

Az anómiaérzés és az antiszemitizmus viszonyát Leo Srole anómia-skálájának magyar viszonyokra történő adaptálásával mérte Kovács. Eredményei szerint az anómia-faktorok nem magyarázzák nagymértékben az antiszemitizmust. (Kovács 1999a:402-405)

Az antiszemitizmus összefüggése különböző világnézetekkel, attitűdökkel sűrűn tárgyalt kérdés a téma szakirodalmában. Ennek fényében érdemes vizsgálni, hogy van-e összefüggés egyfelől az antiszemitizmus, másfelől a vallásosság, az erős nemzeti érzület és a konzervatív beállítottság között Magyarországon. (Kovács 1999a:406) Az eredmények szerint az antiszemita beállítottság és a vallás között van összefüggés, mivel a nem vallásosak között szignifikánsan nagyobb arányban szerepelnek a sztereotipizálók, míg a naponta templomba járók között az antiszemiták, a hetente templomba járók között a szélsőségesen antiszemiták nagyobb arányban találhatók. Az antiszemitizmus erőssége tehát nem a vallásos hittel függ össze, hanem a hit gyakorlásával kapcsolatos hagyományos keretekkel. A magukat vallásosnak tekintők között csak valamivel nagyobb az antiszemiták aránya, mint a nem vallásosak között. (Kovács 1999a:408) A nemzeti érzület és az antiszemita előítéletesség között is szignifikáns összefüggés mutatkozik. A erősen nemzeti érzelműek között szignifikánsan nagyobb arányban vannak jelen a szélsőségesen antiszemiták és antiszemiták, mint a teljes mintában. Legkevésbé a konzervatív szemlélet differenciál a csoportok között. A világnézeti attitűdök és az antiszemita előítéletek vizsgálatakor kiderült, hogy az ezekből képzett faktorok együttesen az antiszemitizmus faktor-varianciájának mindössze 4%-át magyarázzák. (Kovács 1999a:408-409)

Az antiszemita nézetek nem csak bizonyos személyiség típusok, bizonyos attitűdegyüttesek kifejezései lehetnek, hanem tudatosan vállalt politikai állásfoglalások szimbolikus megjelenítésére is szolgálhatnak. Ezért Kovács külön megvizsgálta, hogy a tudatosan vállalt világnézeti-politikai pozíciók összefüggnek-e az antiszemita nézetekkel a mintában? (Kovács 1999a:409) Az eredmények azt hozták, hogy a liberális illetve baloldali önbesorolás nem áll összefüggésben az antiszemitizmus-skálán elfoglalt hellyel. Gyenge szignifikanciát mutat a jobboldali és a vallásos önbesorolás, míg erősebbet a konzervatív és erősen nemzeti identitás választás. A magyarázó ereje azonban a politikai-világnézeti önbesoroláshoz képest csekély. (Kovács 1999a:410)

Végezetül a más kisebbségekkel szembeni előítéletességgel hasonlítottá össze az antiszemitizmust a kutató, megnézte, hogy az antiszemitizmus magyarázható-e az általános xenofób beállítottság által? Kiderült, hogy az antiszemiták az összes etnikai csoporttal szemben szignifikánsan nagyobb mértékben előítéletesek, mint a nem antiszemiták. Az antiszemiták a többi felsorolt etnikai csoport (arabok, szerbek, néger, románok, kínaiak) iránt is nagyobb ellenszenvet éreztek, mint a nem antiszemiták – de a zsidókat kevésbé találják ellenszenvesnek, mint a többi etnikai csoportot. (Kovács 1999a:411-412) Egy Kovács által készített útmodell alapján megállapítható tehát (ha csak az antiszemitizmussal oksági összefüggésben álló tényezőket nézzük), hogy az antiszemitizmus nagyvárosi jelenség, és elsősorban szegény, idős, iskolázatlan és ezzel összefüggésben az anomikus és xenofób csoportok jellemzője. (Kovács 1999a:414)

Egy másik empirikus kutatási téma az antiszemitizmus kérdéskörében az antiszemita közbeszéd (gyűlöletbeszéd) kutatása. Az antiszemita közbeszéd megjelenése a sajtóban nem határozható meg új jelenséggént, mivel a kommunista rendszer összeomlását követő változások tették lehetővé újbóli felbukkanását. Egyesek úgy érzik, hogy ma Magyarországon az antiszemita közbeszéd felerősödött, mások úgy vélik, ez csak látszat, valójában az antiszemita közbeszéd sporadikus. (Gerő 2001:11) Gerő András, az egyik ilyen témájú kötet szerzője így érvel: „a beszéd maga is tett. Következően a tetteges antiszemitizmus csak egy másik „tett”. Éppen ezért, ha az antiszemitizmusról kívánunk képet adni, akkor ehhez egy antiszemita beszédet kell dokumentálni.” (Gerő 2001:12) Ezáltal kitűnik, hogy a közbeszédben elhangzott antiszemita kijelentések kutatása fontos elem az antiszemitizmus kutatásában.

Asszimiláció, identitás

Ez a két kérdéskör erősen összefügg, hiszen az asszimilációs folyamatok igen erős hatással vannak az identitás alakulására. Az asszimiláció, mint e tanulmány bevezetőjében is jeleztük, egy hosszabb történelmi folyamat része, hasonlóan ahhoz, ahogy az identitás alakulására is komoly befolyással vannak a történelmi hatások. A mai zsidó identitástól elválaszthatatlan az, hogy akik túlélték a második világháború zsidóüldözéseit, egész életük során hordozzák a sebeket, amelyeket saját szenvedéseik vagy hozzátartozóik és sorstársaik halála okozott nekik. (Erős – Kovács – Lévai 1997:196)

Kutatások bizonyítják, hogy nem csak a túlélők, de a háború után született generáció tagjai is küzdenek ezzel a nehézséggel, akár hosszú ideig megoldhatatlanul is. A szülők sokszor továbbörökítik traumáikat gyermekeikre, legtöbbször neurotikus tünetek formájában, de általános identitásválságként is. A szerzők 1981-től készítették orál history interjúkat a „második generáció” tagjaival, és céljuk a zsidó-magyar együttélés valamint a zsidó identitás változásainak vizsgálata volt. Alapkérdésük: „Hogyan jöttél rá, hogy zsidó vagy?” – a válasz pedig a magyar „má-

sodik generáció” esetében az, hogy jelentős része felfedezte, hogy zsidó. Ez azt jelenti, hogy nem természetes úton, a szokások áthagyományozásával „kapta” a zsidó identitást, hanem felnőtt korban önmaga fedezte fel azt. Sokszor előfordult, hogy idegenek világosították fel, vagy a családtagoktól tudta meg valamilyen kínos helyzet kapcsán. A jelenség magyarázata: a magyar zsidóság a XIX. század második felétől kezdve egyértelműen az asszimiláció mellett kötelezte el magát, és az első világháború előtti korszakban nagy lépéseket tett is ezen a téren. (Erős – Kovács – Lévai 1997:197)

Ez a folyamat a két világháború közti korszakban lelassult, de a zsidóság makacsul ragaszkodott a teljes asszimiláltság illúziójához – az erős antiszemitizmus ellenére is. A Holokauszt ezt az illúziót megrendítette, s akik nem tudták túltenni magukat a társadalmi környezeti tapasztalatokon, elhagyták az országot. Azonban nem következett be a zsidóság elmozdulása a disszimiláció felé. Ennek példája, hogy a szülők gyermekeiket zsidó származásukról nehezen, rossz lelkiismerettel világosítják fel, mintha az információ átadásával rázúdítanának gyermekeikre valami olyat, amitől eddig megóvták őket. Ezek a szülők a negatív asszimilációs stratégiát követték: úgy gondolták, ha elutasítják azokat a problémákat, amelyek a háború után a zsidókérdést jelentették, akkor ezzel egyből megszűnik maga a kérdés is. (Erős – Kovács – Lévai 1997:197-198)

A kutatók által készített interjúk arról tanúskodnak, hogy könnyebb volt a „hallgatás stratégiáját” követni olyan családokban, ahol csak két generáció élt együtt. Ha azonban a többgenerációs család együtt élt, vagy szorosabb kapcsolatot tartott a nagyszülőkkel, akkor jobban ragaszkodtak a tradíciókhoz. A „hallgatás stratégiája” jelenthette a származás tudatos elhallgatását a gyerek előtt, tabuként kezelését, melyből következik a család kollektív emlékezetének eltörlése. Megjelenhetett a zsidókérdés mint lélektani probléma tagadásában; valamint primitív emberek agyszüleményeként történő beállításában. A megkérdezettek többsége, miután tisztába jött származásával, tehetetlenként élte meg azt. Egyesek csupán szorongásaik, megoldatlan konfliktusaik okát találták meg ebben, mások azonban kísérletet tettek zsidó identitás kialakítására. (Erős – Kovács – Lévai 1997:199)

Azok az emberek, akik kisgyermekkoruk óta tisztában voltak származásukkal, nem voltak jobb helyzetben, mint azon társaik, akik erre felnőtt korukban döbrentek rá. Annak az oka, hogy szüleik nem titkolták el előlük származásukat, általában a társadalmi környezet volt, hiszen vidéken a szülők, ha hajlottak volna is a „hallgatás stratégiájának” alkalmazására, a társadalmi környezet miatt ezt nem tehették meg. Felvilágosították tehát gyermekeiket származásukról, de csak annyit adtak át belőle a következő generációnak, ami feltétlenül szükséges volt, mert zsidóságukat maguk a szülők is teherként viselték. Ezek a gyerekek, annak ellenére, hogy fiatal koruk óta tisztában voltak zsidó származásukkal, nem voltak könnyebb helyzetben a zsidókérdéssel való szembenézést illetően, mint az előző csoport. (Erős – Kovács – Lévai 1997:207-208)

Karády Viktor szerint a honi zsidóságon belül 1989 után legitimációt nyerhetett a disszimilációs stratégia is. Karády a disszimilációt hozó fejlődés négy

aspektusára hívja fel a figyelmet: először is az önmeghatározást illető kényszeresség alóli felszabadulás közvetlenül hatott, mert a zsidó öntudat korábban erős „elidegenedettségi együttthatójának” gyengülése tapasztalható. Megszűnt a disszimilációs beállítottság XIX. század óta domináns delegitimációja. Másodszor, az új helyzetben átalakult a zsidó identitás elemeinek a szerkezete – újjáértékelődött az Izraelhez fűződő viszony. Emellett ez történt a vallási hagyomány szerepével is – a „modern” zsidó öntertelmezésben, az „asszimiláción túli” helyzetben immár helyet kaphat a vallási hagyomány bizonyos elemeinek ápolása. Az effajta vallásosság legfőbb funkciója az identitás kifejezése ritualizált formában, esetleg az elődök szokásrendjéhez való visszatérés. (Karády 2001: 122-123)

Harmadsorban, 1989 óta újrarendeződött a zsidó elitcsoportok állása az ideológiai-politikai mezőben, elsősorban a baloldaliság és a liberalizmus keretei között, már nem a disszimiláció égisze alatt történt. Negyedrészt a demokratikus átmenet hozta „felszabadulás” eredménye az, hogy a zsidó identitás megszabadult a korábban részlegesen megkövetelt vaglyagosság béklyóitól. Ma már elfogadott például, hogy valaki zsidó származása mellett is kereszténynek vallja magát. Magyarországon még nehezen elképzelhető zsidó származású főpap, de Karády szerint a gondolkodó elit feladata az, hogy válaszoljon erre a kihívásra, melyet a fejlődés hoz magával. (Karády 2001: 123-124)

Karády Viktor társadalomtörténeti-történetiszociológiai munkássága

Karády Viktor munkássága társadalomtörténeti-történetiszociológiai szempontú, elemzéseinek témáit az 1867-től tartó időszakból meríti napjainkig, munkáit történelmi-kulturális kontextusba helyezi, hiszen anélkül szinte lehetetlen megérteni a komplex folyamatokat, melyek lejátszódtak/lejátszódnak a zsidóságon belül. Ebben a részben főbb kutatási területeiről adunk összefoglalót, szintén a teljesség igénye nélkül.

Fontos kérdéskör a zsidóság modernizációban betöltött szerepe. Karády a magyar zsidóság ilyen jellegű szerepét sokszor modellértékűnek minősíti. A magyar polgárosodás kettőssége – melynek oka a középosztályok megosztottsága volt –, a zsidóság szerepének kettős megítélésével járt együtt. A liberális közvélemény számára húzóerőt, példát jelentettek, míg a magukat a modernizáció áldozatainak tekintők számára ez a szerep antiszemita érzelmű, ressentiment-t okozott. (Karády 2000:37)

Karády fontos munkákat írt az asszimiláció és társadalmi egyenlőtlenségek kérdéskörében, többszempon-tú elemzésekkel járta körbe a témát. Fontos kutatási területe még az oktatási piac és a társadalmi egyenlőtlenségek, ezen belül is a vallási szegregáció és a másfelekezetűség hatása. (Karády 2000)

Karády munkássága úttörő jellegű a magyar-zsidó identitáskutatás tekintetében is. Ennek keretében vizsgálta azokat a névváltoztatási stratégiákat, amelyek elkísérték a honi nemzetállam kiépülésének, fejlődésének és átszerveződésének szakaszait a reformkortól a Kádár-rezsimig. (Karády – Kozma 2002:7)

Kutatásainak fontos területe még a túlélő zsidóság 1945 utáni helyzete, társadalomtörténetük, szociológiájuk. 1945-öt rendszerváltásnak tekinti, és az azután kialakult helyzet teljesen új adottságait elemzi szociológiai szempontból, elsősorban a zsidóságra, a zsidó identitásra, az antiszemitizmusra és a szocializációra gyakorolt hatásai szerint. Vizsgálta a zsidó népesség számának alakulását 1945 után, a népirtás hatásait, a családszerkezet átalakulását, az identitáskeresést és az asszimilációt, valamint a kivándorlást is. Kitekint továbbá az osztályviszonyok átrétegződésére és a kommunista integráció hatásaira is. A modernizáció, a kommunizmus és a zsidóság találkozásának ábrázolása korábbi kutatásainak folytatása. (Karády 2002)

Gyurgyák János összefoglalója a zsidókérdésről Magyarországon

Gyurgyák műve politikai eszmetörténet, és korábban már említettük, hogy a történeti-kulturális kontextus rendkívül fontos szerepet játszik a zsidóságot érintő kérdések vizsgálatában. A kötet a zsidókérdés történetét a rendi társadalmaktól egészen napjainkig mutatja be, nagyon komoly irodalmi és forrás bázisra alapozva. A téma kutatói számára rendkívül hasznos lehet a részletes, tematikusan rendezett bibliográfia, mely a témában megjelent legtöbb jelentős irodalmat tartalmazza. (Gyurgyák 2001) A következő részben a magyarországi antiszemitizmus történetének jelentősebb ideológiáit mutatjuk be Gyurgyák műve alapján.

A magyar antiszemitizmus eszmetörténeti keretei Gyurgyák János nyomán

A modern magyar antiszemitizmus megteremtőjének Gyurgyák Istóczy Győzöt tartja, akinek alakját az antiszemita történetírás magasságokba emelte. Istóczy életműve kettős hatást gyakorolt a magyar közéletre: politikai és szellemi síkon hatott. Politikai szempontból életműve nem nevezhető tartós hatásúnak, viszont egységes nézetrendszert alakított ki, azaz tudatosan gyűjtötte az antiszemita érveket, gondolatokat – így hozta létre a magyar politikai gondolkodás történetében először az antiszemitizmus ideológiáját. (Gyurgyák 2001:314-324) Szellemi szempontból Istóczy az antiszemitizmust alapvetően pozitív értelemben használta, azaz olyan nézetrendszerként értelmezte, amely megvédi a magyarságot a zsidók világalomra törése ellen. Önmagát nem tartotta a zsidók ellenségének, csupán politikusként feladatának érezte felhívni a figyelmet az asszimilációs teória

tárthatatlanságára. A zsidóellenességet csak abban az értelemben fogadta el, amennyiben az a pánjudaizmus ellen irányult. (Gyurgyák 2001:325)

A tiszaezlári vérváder ismertetését fontosnak tartja a szerző, mivel enélkül szinte aligha érthetjük meg az első magyar antiszemita mozgalom céljait és módszereit, ennek antiszemita olvasatát adja művében. (Gyurgyák 2001:339-350)

A két világháború közti társadalom- és történetiszemlélet bemutatásakor összefoglalást nyújt arról a feltudományos antiszemita nézetrendszeréről, amely érveket szolgáltatott a szélsőjobboldali politikusok és publicisták számára. Azonban jelek a nézetek az antiszemita tudósok és értelmiségiek között sem voltak egységesek, a legfőbb eltérések a zsidóság különállásának eszmei megalapozásában, valamint az összeesküvés-elméletekhez való viszonyukban jelentkeztek. Viszont a nézetbeli eltérések eltörpülnek a nézetazonosságokhoz képest. Az antiszemiták megkérdőjelezték az asszimilációs stratégia alapját, és a zsidó különállás tételét hirdették, azaz nem fogadták el azt az érvelést, hogy nincsenek zsidók, csupán izraelita felekezetű magyarok. Ez a gondolatmenet szemben állt a magyar neológia és a polgári radikális, szocialista zsidó értelmiség nézeteivel. (Gyurgyák 2001:377)

A magyar fajvédő mozgalom a Cél című lap körül csoportosult, egységes fajvédő mozgalomról azonban nem beszélhetünk, hiszen itt is nagy nézetkülönbségek voltak az egyes csoportosulások között. Fontos alakjai: Gömbös Gyula, Lendvai István, Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre. (Gyurgyák 2001:430-446)

A fajvédőknél jelentéktelenebb politikai szerepet játszottak a '30-as évek végéig a magyar nemzetiszocialisták. Hitler hatalomra jutásával azonban ez megváltozott, az 1935-ös választásokon csupán vezetőit tudta a parlamentbe juttatni pártjuk, de 1939-ben már közel 50 képviselőjük foglalhatott helyet a parlamentben. Az antiszemitizmus történetében jelentős szerepet játszott Szálasi Ferenc, aki ideológiai konstrukcióját hungarizmusnak nevezte, ami lényegében a nemzetiszocializmus magyar változata volt. Szálasi hungarizmusa egyesítette a nacionalizmust, a szocializmust és az egyháztól független kereszténységet. Számára ez az ideológia nem egy volt a sok közül, hanem a megtalált igazság. Szálasi szükség-szerűnek tartotta, hogy a liberalizmust a világon mindenhol felváltsa a nemzeti-szocializmus, szerinte az új világrendet a politikai-gazdasági nagyterek, életterek és vezető népek fogják meghatározni. Számára a zsidóság egy olyan faj volt, melynek célja a világ meghódítása. Nemzetiszocialista államában mintegy „funkciótlanlanná” válik a zsidóság – azonban a zsidók kiirtását nem tervezte, országhatáron kívülre telepítésüket viszont igen. (Gyurgyák 2001:446-456)

Befejezés

Ebben a tanulmányban kísérletet tettünk a magyar zsidósággal kapcsolatos főbb szociológiai, társadalomtörténeti, történetiszociológiai és releváns interdiszciplináris kutatások bemutatására. A tanulmányban tematikusan, a főbb témák men-

tén tárgyaltuk a felmerült kérdéseket, amelyek kutatások alapját képezték és képezik napjainkig. Reméljük, az olvasó hasznosítani tudja ezeket az ismereteket munkájához! A tanulmányhoz csatlakozó felhasznált irodalomban és ajánlott bibliográfiában találhatóak a rendszerváltás után megjelent írások, melyeknek egy részét megkíséreltük bemutatni e tanulmány keretei között, nagyobb részének ismertetésére azonban nem volt lehetőségünk.

Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia

1. Andrassy György 1993. *Etnikai kisebbségek és emberi jogok*. Regio 4 (2) 68-80.
2. Barcy Magdolna 1996. *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében: egy empirikus társadalomkutatás zárótanulmánya*. Budapest: Animula
3. Csepeli György 1990. ... és nem is kell hozzá zsidó: *Az antiszemitizmus társadalomlélektana*. Budapest: Kozmosz könyvek
4. Csepeli György, Erős Ferenc et al. (szerk.) 1996. *Vérvádak üzenete*. Budapest: Minoritás Alapítvány
5. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.) 1997. *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Minoritás könyvek – Kisebbségsszociológiai Tanszék
6. Csepeli György 1998. *Előítélet és antiszemitizmus*. Budapest: József Műhely
7. Csepeli György – Örkény Antal (szerk.) 2002. *Gyűlölet és politika*. Budapest: Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete: Friedrich Ebert Alapítvány
8. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 1999. *A nemzeti-etnikai identitás változatlanlansága és átalakulása*. Kisebbségkutatás. 8 (4) 499-514.
9. Csiki Tamás 1999. *Városi zsidóság Észak-kelet- és Kelet-Magyarországon (a miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848-1944)*. Budapest: Osiris
10. Demeter Zayzon Mária 1998. *A nemzeti és etnikai kisebbségek kutatása Magyarországon: történeti előzmények és mai helyzetkép*. Regio 9 (4) 111-128.
11. Erős Ferenc (szerk.) 1996. *Azonosság és különbözőség: Tanulmányok az identitásról és az Előítéletről*. Budapest
12. Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin 1997. „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” In: Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária (szerk.) *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Kisebbségsszociológiai Tanszék. 196-211.
13. Fábián Zoltán 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum
14. Fábián Zoltán – Sík Endre 1996. *Előítéletesség és tekintélyelvűség* In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI 381-413.

15. Gerő András, Varga László, Vince Mátyás (szerk.) 2001. *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben*. Budapest: B'nai B'rith
16. Gerő András 2001. *Dokumentáció és jelentés*. In: Gerő András, Varga László, Vince Mátyás (szerk.) *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben*. Budapest: B'nai B'rith
17. Gerő András, Varga László, Vince Mátyás (szerk.) 2002. *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2001-ben*. Budapest: B'nai B'rith
18. Gyáni Gábor 1995. *Etnikai kisebbségek a városban*. Regio. 6 (1-2) 224-226.
19. Gyurgyák János 2001 *A zsidókérdés Magyarországon – politikai eszmétörténet*. Budapest: Osiris
20. Kapronczay Katalin 1996. *A zsidóság Magyarországon*. Valóság. 39 (8) 110-114.
21. Karády Viktor 1994. *A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről 1910* Regio.5 (2) 45-70.
22. Karády Viktor 1997a *A Magyarországi Antiszemitizmus: Kísérlet Egy Történeti Kérdéskör Megközelítésére*. In: Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária (szerk.) *Kisebbség-szociológia*. Budapest: Minoritás könyvek – Kisebbség-szociológiai Tanszék
23. Karády Viktor 1997b *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció: Tanulmányok*. Budapest: Cserépfalvi
24. Karády Viktor 1997c *Felekezeti, rétegződési és mobilitási: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó
25. Karády Viktor 1999. *Zsidó identitás és modernizáció, avagy az asszimiláció paradoxonjai: A csoportazonosság mint sors és mint választás*. Világosság. 40 (7) 15-31.
26. Karády Viktor 2000. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867-1945, történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Replika Kör
27. Karády Viktor 2000. *Zsidóság Európában a modern korban: társadalomtörténeti vázlat*. Budapest: Új Mandátum
28. Karády Viktor 2001. *Önazonosítás, Sorsválasztás*. Budapest: Új Mandátum
29. Karády Viktor 2002. *Túlélők és újrakezdők: fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő
30. Karády Viktor – Kozma István 2002. *Név és nemzet*. Budapest: Osiris
31. Karsai László (szerk.) 1993. *Befogadók: írások az antiszemitizmus ellen 1882-1993*. Budapest: Aura
32. Karsai László (szerk.) 1992. *Kirekesztők: Antiszemita írások 1882-1992*. Budapest: Aura
33. Kádár Judit 2003. *Az antiszemitizmus jutalma: Tormay Cécile és a Horthy korszak*. Kritika (03)

34. Kelemen Ágnes 1992. *Nemzeti érzelmek és a kisebbségek iránti attitűdök a mai Magyarországon*. Szociológiai Szemle (2) 77.
35. Kertész Erzsébet 1996. *A zsidó emberek felekezeti jószolgálat Magyarországon*. (MAZSIHISZ) Háló (07-08)
36. Kiss Gy. Csaba 1993. *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Esszék, tanulmányok és cikkek*. Budapest: Pesti Szalon
37. Kovács András 1994. *Látencia és mobilizálhatóság*. Szociológiai Szemle 1994 (4) 21-41.
38. Kovács András 1997. *A különbség köztünk van*. Budapest: Cserépfalvi
39. Kovács András 1999a *Antiszemizmus Magyarországon az 1990-es években*. In: Kovács András (szerk.) *A modern antiszemizmus*. Budapest: Új Mandátum 395-420.
40. Kovács András 1999b *Az antiszemizmus mint társadalomtudományos probléma*. In: Kovács András (szerk.) *A modern antiszemizmus*. Budapest: Új Mandátum 9-36.
41. Kovács András (szerk.) 1999. *A modern antiszemizmus*. Budapest: Új Mandátum
42. Kovács András – Ivony Éva (szerk.) 2001 *Elmélet és empiria*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet ELTE-UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanszék
43. Kovács András (összeáll) Ivony Éva (szerk.) 2001. *Tanulmányok az antiszemizmusról*.
44. Kovács M. Mária – Yitzhak M. Kashti – Erős Ferenc (szerk.) 1992. *Zsidóság – identitás – történelem*. Budapest: T-Twins
45. Kovács Nóra, Szarka László (szerk) 2002. *Tér és terep: tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó
46. Ladányi János – Szelényi Iván 2003. *A kirekesztés társadalmi terei*. Kritika (4)
47. Lázár Guy, Lendvai Judit 1996. *Többség – kisebbség: Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
48. Litván György, Kovács Éva 1989. *A zsidókérdésről: Kelet-Közép-Európa Szemináriumok 2*. Szombathely
49. Lovász Ferenc – Rác András – Mihancsik Zsófia 1995. „*Szóval azt mondja, aki zsidó, tartsa magát zsidónak?*”: Mihancsik Zsófia interjúi Lovász Ferencsel és Rácz Andrással. Budapesti negyed : lap a városról. 3 (2) 227-259.
50. Nemzetiségi bibliográfia: 1993. (1996.) *A nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó irodalom válogatott bibliográfiája*. Budapest: Országos Idegennyelvű Könyvtár
51. Nemzetiségi bibliográfia: 1994. (1997.) *A nemzeti és etnikai kisebbségekre vonat-*

- kozó irodalom válogatott bibliográfiája.* Budapest: Országos Idegennyelvű Könyvtár
52. Papp Richárd 2002. *A zsidó mentalitás tervei.* Kisebbségkutatás 11 (3) 711-727.
53. Pelle János 1999. *Antiszemizmus és totalitarizmus.* Budapest: József Műhely
54. Raj Tamás (szerk) 1994. *A gyerekeknek nem mindig mondják meg az igazat: A zsidóság a tankönyvekben és a hittankönyvekben.* Budapest: Makkabi
55. Ránki Vera 1999. *Magyarok – zsidók – nacionalizmus: a befogadás és a kirekesztés politikája.* Budapest: Új Mandátum
56. Szász Anna 2002. *A zsidó nő.* Esély 13 (5) 88-90.
57. Szarvas Zsuzsa 1994. *A zsidó-magyar együttélése.* Regio. 5 (2) 223-226.
58. Schöpflin György 1996. *Etnikai kisebbségek a posztkommunizmusban.* Századvég (Tél)
59. Szilágyi Ákos 2003. *Az eredendő történelmi bűn.* Kritika. (2)
60. Ungvári Tamás 1999. *A mártír és a bolygó zsidó: Kompenzációs mechanizmusok, tabuk, amnéziák.* Világosság. 40 (4) 30-39.
61. Zeke Gyula 1995. *A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság.* Budapesti negyed: lap a városról. 3 (2) 90-106.